

<https://doi.org/10.15407/rksu.37.025>

УДК 027.54(477-25)НБУВ:025.17]:930.25:098.12:[821.161.2ШевченкоТ.Г.
+821.161.2.09ШевченкоТ.Г.](091)

Ірина Данильченко, молодша наукова співробітниця
Інституту інформаційних технологій, Національна бібліотека
України імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-5778-4999
E-mail: danylchenkoiv@nbuv.gov.ua

РЕПРЕСОВАНА ШЕВЧЕНКІАНА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛИШНЬОГО СПЕЦФОНДУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО)

Мета роботи — презентувати результати дослідження репресованих видань шевченкіани, вилучених із загального обігу і переміщених до відділу спеціального зберігання (спецфонду) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського в радянський період. **Методологія** ґрунтується на застосуванні історичного, джерелознавчого, хронологічного та бібліографічного методів дослідження, поєднання яких завдяки аналізу і синтезу отриманих відомостей дозволило узагальнити здобуті результати. **Наукова новизна**. Вперше виявлено та проаналізовано заборонені цензурою видання творів визначного поета, художника і мислителя Тараса Шевченка (1814—1861) та праці про нього переважно репресованих діячів літератури і науки, що за радянських часів потрапили до спецфонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Досліджено причини вилучення репресованої літератури та здійснено спробу аналізу цензурних заборон деяких виявлених видань. Введено до наукового обігу окремі примірники видань з автографами, власницькими знаками та іншими індивідуальними особливостями, що становлять виняткову історичну, наукову і культурну цінність. **Висновки**. На початку 1990-х років були офіційно скасовані бібліотечні фонди спеціального зберігання, що дало

Цитування: Данильченко І. Репресована шевченкіана (за матеріалами колишнього спецфонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 2 (37). С. 25—38. <https://doi.org/10.15407/rksu.37.025>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

змогу цілій плеяді вчених вільно долучитися до вивчення раніше недоступної документальної бази, сформованої за радянських часів. На основі дослідження документів колекції реабілітованої літератури, сформованої з матеріалів колишнього спецфонду при науковій бібліотеці, було виявлено та проаналізовано 81 заборонене радянською цензурою видання (89 примірників), присвячене Тарасові Шевченку. Вивчення розсекречених друкованих видань шевченкіани надає можливість отримати загальні уявлення про цензурну політику радянської влади стосовно творів Тараса Шевченка та праць про нього й частково відтворити систему тогочасної цензури в Україні. Оприлюднення раніше приховуваної літератури сприятиме об'єктивному відтворенню суспільно-політичних процесів в Україні доби тоталітаризму та стане важливим підґрунтям для вивчення історії радянської цензури для сучасних дослідників (істориків, літературознавців, бібліотекознавців).

Ключові слова: Тарас Шевченко, спецфонд, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, радянська цензура, видання.

Актуальність теми дослідження. Протягом існування радянської системи в полі зору органів цензури знаходилися засоби масової інформації, видавничі, поліграфічні, бібліотечні та архівні установи. Жорсткий контроль за розповсюдженням інформації призвів до заборони значної частини літератури, що суперечила тогочасній офіційній ідеології. З 20-х років ХХ ст. проводилися масові «чистки» бібліотечних фондів від «шкідливої» літератури, до якої належали офіційно заборонені цензурою видання, праці «ворогів народу», твори з «політичними дефектами», іноземні видання та ін. Наслідком цього процесу стало створення при бібліотеках таємних підрозділів — відділів спеціального зберігання (спецфондів), до яких потрапляла заборонена література. Поступовий процес ліквідації таємних відділів та розкриття їхніх фондів уможливили дослідження репресованої літератури, вилученої за радянських часів із загального, наукового та культурного обігу (детально про розсекречення фонду спеціального зберігання ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН УРСР [5]). Наразі актуальним завданням є виявлення та оприлюднення для наукового загалу та широкої громадськості літератури з розсекречених спецфондів, зокрема присвяченої ключовим постатям вітчизняної історії та культури, творчий та науковий доробок яких є невід'ємною складовою національної спадщини. На особливу увагу заслуговує дослідження репресованої літератури, пов'язаної з іменем Т. Шевченка, який є, безперечно, однією з найвизначніших постатей української культури. Своєю чергою, розкриття змісту зібрання репресованої шевченкіани з колишніх спецфондів бібліотек певною мірою сприятиме реконструкції політичних процесів в Україні доби тоталітаризму та дослідженню впливу ідеологічної цензури на духовну культуру українського народу.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми цензурного переслідування творів Т. Шевченка присвячені дослідження радянських науковців — В. Бородіна, І. Айзенштока, Г. Владимирського, І. Ковальова, О. Лотоцького та ін.

Серед сучасних учених до теми цензурування творів Т. Шевченка та присвячених йому праць зверталися Г. Макар, О. Надточій, О. Федотова, Ю. Шаповал та ін. Окремі статті про цензурні репресії щодо творів Т. Шевченка вміщено у «Шевченківському словнику» — «Цензурні переслідування творів Т.Г. Шевченка» [2] та «Переслідування творів Т.Г. Шевченка в Австро-Угорській імперії та буржуазній Польщі» [4]. Однак варто зауважити, що більшість статей, опублікованих за радянських часів, відзначаються проросійським та класово заангажованим підходом до окресленої проблематики. Детально висвітлено прижиттєвий період цензурних заборон літературної спадщини поета у праці літературознавця В. Бородіна [1]. У книзі вперше подано цензурні документи та вміщено фотокопію рукописної збірки «Поезія Т. Шевченка. Том перший», не допущеної цензурою до видання у 1859 р. Ґрунтовний внесок у дослідження цензурної політики щодо творів Т. Шевченка та праць про нього на теренах Російської імперії протягом 1861—1916 рр. зробила О. Надточій [7—9]. Предметом дослідження науковиці стали цензурні заборони творів поета в період після його смерті і до радянського періоду. У дисертаційному дослідженні [8] авторкою вперше представлено системний опис раніше невідомих архівних джерел, які стосуються цензурування та заборон на поширення творів Т. Шевченка протягом означеного періоду, а також узагальнено, систематизовано та проаналізовано цензурні заборони. Особливу увагу дослідниця звертає на наслідки, які мали ці заборони для розвитку українського національного духу. Питанню заборони радянською цензурою Шевченкових творів присвячена праця науковців О. Федотової та Ю. Шаповала [14], в якій порушується проблема ідеологічної інтерпретації постаті Т. Шевченка в Україні за радянської доби та висвітлюються особливості цензурування творів митця. Історіографічний огляд наукової літератури свідчить про те, що ступінь розробленості даної проблеми не є вичерпним і потребує подальшого вивчення, зокрема нами не було виявлено досліджень щодо репресованої літератури, присвяченої постаті Т. Шевченка, що була вилучена за радянських часів із загального обігу і переміщена до спецфондів бібліотек.

Мета статті — дослідити видання творів Т. Шевченка та присвячених йому праць з колишнього спецфонду наукової бібліотеки, заборонених і вилучених із загального обігу радянською цензурою з ідеологічних та політичних міркувань, зокрема зосередивши увагу на аналізі причин цензурних заборон окремих видань.

Виклад основного матеріалу. Цензурні переслідування видань, пов'язаних з іменем Т. Шевченка, розпочалися за часів Російської імперії. Творчість Т. Шевченка, пронизана ідеями національної самоідентифікації українського народу, антикріпосницькими та антимонархічними мотивами, була шкідливою для тодішньої влади. Найбільших репресій від імперської цензури зазнали твори Т. Шевченка після ухвалення двох антиукраїнських

документів — Валувського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. Царська цензура здійснювала купюрування (вирізання «неугодних» текстів) Шевченкових творів та заборону друку, перевидання, поширення збірок та окремих творів Т. Шевченка, альманахів і колективних збірників з його творами. Під цензуру потрапили наукові розвідки про життя і творчість Т. Шевченка, публіцистичні матеріали, переробки творів Т. Шевченка для сцени, музичні твори на слова поета та ін. Особливо жорсткої цензури зазнали закордонні видання творів Т. Шевченка, що нерідко містили заборонені в Росії вірші поета.

Під пильною увагою органів контролю перебували видання, що стосувалися постаті Т. Шевченка, й за часів радянської влади. У 1922 р. був створений цензурний орган — Головне управління у справах літератури й видавництва (Головліт), який тотально контролював усі твори друку [13, с. 107]. Проводилися регулярні вилучення літератури з фондів бібліотек, книгарень відповідно до складених органами цензури інструкцій та переліків [13, с. 134]. Окремі примірники книг і брошур політично скомпрометованих або репресованих партійних і державних діячів, письменників, учених потрапляли до спецфондів бібліотек для використання обмеженим колом дослідників. Вилученню підлягали не лише праці «ворогів народу», але й література, в якій згадувались їхні імена. У 30-х роках відбулося наймасштабніше вилучення літератури з бібліотек, що призвело до втрати деякими закладами значної частини фондів, їх розкрадання і псування. Як зауважують науковці О. Федотова та Ю. Шаповал, завдяки національному характеру творчості та надзвичайній популярності серед народу більшовицький режим не наважився викреслити Кобзаря з історії літератури. Влада намагалася радше інструменталізувати Т. Шевченка, «адаптувати» його доробок під радянську дійсність. За радянських часів, на відміну від масового вилучення творів українських класиків, твори Т. Шевченка практично не вилучалися, про що свідчать документи Головліту та ЦК КП(б)У, а пізніше — Компартії України. Однак літературна спадщина Т. Шевченка все ж зазнавала цензурування — всі його тексти детально переглядалися на предмет усунення «крамольних» рядків або навіть цілих творів, що могло би завадити ідеологічній одноманітності [14, с. 71]. Неабиякі негативні наслідки мали офіційно затверджені редколегії та політредакції, завданням яких було подати творчість українського генія з марксистських позицій, підготувати відповідні коментарі, усунути моменти, які слугують культивуванню «національного обмеження та ідеалізації минулого». Відомо, що редколегія творів Т. Шевченка у складі О. Корнійчука, Ф. Редька, П. Тичини, М. Рильського, а також підпорядковані їй науковці Інституту української літератури намагались «звільнити» тексти поета «від перекручень, які внесені були українськими буржуазними націоналістами» [10, с. 132]. У той же час відбувався процес «очищення» бібліотечних фондів від видань,

у підготовці яких брали участь репресовані комуністичною владою діячі культури, науки і мистецтва. Приводом для заборони стали наявні у виданнях редакційні правки, вступні статті, коментарі, примітки та ілюстрації «ворогів народу». Шкідливими вважалися також збірники та окремі книжки, які містили статті, промови, цитати, портрети й уривки з творів репресованих діячів. Не оминули увагою цензори й видань творів Т. Шевченка та праць про нього, до виходу яких були причетні так звані «націоналісти» і «зрадники». «Неугодні» видання підлягали вилученню та знищенню, а деякі — переміщенню до бібліотечних спецфондів. Таким чином, потрапивши свого часу до спецвідділів, окремі примірники видань були забезпечені від повної втрати та збережені для вивчення наступними поколіннями.

Предметом нашого дослідження є насамперед видання шевченкіани, які з ідеологічних та політичних міркувань були заборонені радянською цензурою для вільного використання читачами та переміщені до відділу спеціального зберігання при Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (далі — НБУВ). На початку 1990-х років спецфонд наукової бібліотеки було ліквідовано і за його матеріалами організовано колекцію зарубіжної україніки та колекцію реабілітованої літератури [3, с. 425]. На основі дослідження бібліотечної колекції «Реабілітована література» було виявлено 81 заборонене радянською цензурою видання шевченкіани загальною кількістю 89 примірників (з них 8 становлять дублети видань), що вийшли друком протягом 1908—1944 рр. Згідно зі «Зведеним каталогом української книги, 1798—1923» декілька видань зі складеного списку репресованої шевченкіани є унікалами, тобто збереглися в одному примірнику в НБУВ. Це, зокрема, шевченкознавчі розвідки: М. Могилянський «Шевченкові роковини 1916 року (26 лютого). Петроград, 1916 р.» (Чернігів, 1916), Й. Розсуда «Що дав Т. Шевченко Україні» ([Сміла], 1919), Г. Черняхівський «Т. Шевченко і славянофільство» (Катеринослав, [1915]). Окрім вищезгаданих розвідок у бібліотечній колекції наявні рідкісні видання шевченкіани, що збереглися в обмеженій кількості примірників також в інших установах — Книжковій палаті України, Національній бібліотеці України ім. Ярослава Мудрого, Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника, Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка, Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича та ін.

Видання репресованої шевченкіани зі складеного переліку, що потрапили за радянських часів до спецфонду, можна розподілити на декілька груп: збірки творів Т. Шевченка (11 видань); колективні збірники творів і статей, видані на пошану пам'яті Т. Шевченка (15 видань); окремо видрукувані наукові розвідки та збірники наукових розвідок одного автора, присвячені життю, творчості та шануванню пам'яті Т. Шевченка (50 видань); інші видання — шкільні й бібліографічні посібники, путівники, твори для сцени, присвячені пам'яті поета (5 видань).

У процесі роботи з документами колекції вдалося виявити репресовані збірки Шевченкових творів, у підготовці яких брали участь «вороги народу»: першу частину повного видання «Кобзаря» (Львів, 1929) з поясненнями М. Сабата; друге видання збірки «Історичні поеми» (Коломия, 1921) з поясненнями Д. Николишина; томи 3 і 4 «Повного зібрання творів» (Київ, 1927—1929) за редакцією С. Єфремова, підготовленого Комісією для видавання пам'яток новітнього українського письменства Всеукраїнської академії наук (далі — ВУАН); томи 3, 8, 12, 14 і 16 «Повного видання творів» (Львів, Варшава, 1934—1939) за редакцією П. Зайцева, підготовлені Українським науковим інститутом у Варшаві; альбоми художніх творів «Шевченко как живописец и гравер» (Київ, 1914) зі вступною статтею Д. Дорошенка та «Каталог малярської творчості Т.Г. Шевченка, експонованої в Галереї» (Харків, 1934).

До складеного переліку книг потрапили колективні збірники творів і статей, видані на пошану пам'яті Т. Шевченка, що містять заборонені радянською цензурою поетичні твори та шевченкознавчі студії діячів літератури — М. Вороного, О. Гермайзе, О. Дорошкевича, М. Драй-Хмари, С. Єфремова, А. Кримського, Г. Майфета, Л. Старицької-Черняхівської, П. Филиповича, П. Чубинського, Г. Чупринки, Д. Яворницького та ін. Серед них: збірка поезій «Вінок Т.Г. Шевченкові Славному Кобзареві України» (Павлоград, [1917]); альманах «Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів» (Одеса, 1912), упорядкований М. Комаровим; збірка поезій «До Тарасових роковин» (Полтава, 1919), упорядкована В. Чередниченко та видана в серії «Красне письменство»; збірник статей «Шевченко та його доба. Збірник перший» (Харків, 1925) за редакцією С. Єфремова, М. Новицького і П. Филиповича, підготовлений Комісією для видавання пам'яток новітнього українського письменства ВУАН; збірник статей «Шевченко. Річник другий» (Полтава, 1930) за редакцією Д. Багалія і С. Пилипенка, підготовлений Інститутом Тараса Шевченка, та ін.

Серед виявлених репресованих видань шевченкіани переважно більшість становлять окремо видані наукові розвідки та збірники наукових розвідок одного автора, присвячені життю, творчості та вшануванню пам'яті Т. Шевченка. Зважаючи на те, що у другій половині 30-х років ХХ ст. сталінські репресії посилились і досягли свого піку, кількість «ворогів народу» значно зростає. Під заборону потрапили видання праць «ворогів народу», які вважалися «націоналістичними», «ворожими», «шкідливими» та «ідеологічно невитриманими». Унаслідок цього процесу до спецфонду потрапили окремо видані шевченкознавчі студії та збірники статей «неугодних» комуністичній владі діячів — Л. Білецького, О. Грушевського, В. Доманицького, Д. Донцова, О. Дорошкевича, С. Єфремова, П. Зайцева, Г. Коваленка, Б. Лепкого, Б. Навроцького, М. Новицького, О. Оглоблина, А. Речицького, С. Смаль-Стоцького, Є. Шабліовського та ін. До цієї групи видань належать

такі літературно-критичні статті й розвідки: Л. Білецького «Виховання емоційно-образного мислення і твори Т. Шевченка» (Київ, 1918), «Народність чи національність в творах Т. Шевченка?» (Кам'янець-Подільський, 1920); О. Грушевського «Життє і творчість Т.Г. Шевченка. 1814—1838» (Київ, 1918); П. Зайцева «Оксана. Перше кохання Шевченка» (Київ, 1918), «Тарас Шевченко. Короткий нарис життя» (Київ, 1920); Б. Лепкого «Про Шевченків “Кобзар”» (Львів, 1914), «Про життя і твори Тараса Шевченка» (Київ, Лейпциг, 1918); Б. Навроцького «Гайдамаки Тараса Шевченка: джерела, стиль, композиція» (Київ, 1928), «Деякі композиційні особливості “Гайдамаків”» ([б. м., 1928]); А. Речицького «Тарас Шевченко в свете эпохи. Критический очерк» (Москва, Ленинград, 1931); С. Смаль-Стоцького «Діди, батьки і внуки у Шевченка» (Львів, 1914; Одеса, 1918), «Читанє Шевченкових поезій» (Львів, 1914), «Т. Шевченко співець самостійної України» ([б. м.], 1930), «Т. Шевченко. Інтерпретації» (Варшава, 1934) та ін.

Не лишилися поза увагою цензорів довідкові, бібліографічні, навчальні та інші видання шевченкіани: посібник О. Багрія «Шевченковская студия. Введение в изучение Шевченка. Темы для литературных работ. Библиография» (Владикавказ, 1923), посібник Л. Білецького «Про Тараса Шевченка. До шкільного святкування роковин Кобзаря України» (Умань, 1918), твір М. Ваврисевича «Слава Кобзареві. Сценічна картина, присвячена пам'яті Тараса Шевченка» (Жовква, 1923), путівник «Провідник по державному заповіднику “Могила Т. Шевченка”» (Харків, 1931) під загальною редакцією С. Пилипенка та посібник методичних матеріалів і вказівок «Як підготувати й улаштувати Шевченківські свята» (Краків, 1944).

Дослідження документального масиву шевченкіани з колишнього фонду спецзберігання при НБУВ свідчить про те, що переважно до таємного відділу потрапили цензуровані окремо видані наукові розвідки та збірники наукових розвідок одного автора, присвячені дослідженню життя і творчості Т. Шевченка, а також колективні збірники творів і статей, видані на пошану пам'яті поета. Меншу частину становлять збірки літературних і художніх творів Т. Шевченка та інші видання, пов'язані з визначною постаттю (довідкові, бібліографічні, навчальні тощо). Варто зауважити, що у процесі аналізу документів бібліотечної колекції не було виявлено жодного видання окремих творів Т. Шевченка, а лише збірки його творів, у підготовці яких брали участь «вороги народу». У деяких виявлених виданнях вирізано окремі аркуші або затушовано прізвища «ворогів народу» в різних частинах книги. Наприклад, у 3-му томі «Повного зібрання творів» Т. Шевченка за редакцією С. Єфремова, надрукованому в 1929 р., що містить епістолярну спадщину Т. Шевченка, вирізано передмову «Од редактора» та вступну статтю «Шевченко в своєму листуванні» С. Єфремова. Також у книзі на титульному аркуші та у змісті чорнилом затушовано прізвище редактора, назву передмови і вступної статті. Натомість 4-й том «Повного зібрання

творів» Т. Шевченка, виданий у 1927 р., що містить щоденник «Журнал» поета, потрапив до спецфонду без будь-яких цензурних втручань і зберігся у первісному вигляді. На превеликий жаль, зазнало втручань видання розвідки Й. Розсуди «Що дав Т. Шевченко Україні» ([Сміла], 1919), яке збереглося в єдиному примірнику у НБУВ. У книзі відсутня обкладинка та вирізано титульний аркуш.

Спираючись на оприлюднені матеріали, вдалося з'ясувати факти щодо причин цензурних заборон окремих дореволюційних видань, які згодом потрапили до фонду спеціального зберігання. Відомо, що в 1914 р. посилилися цензурні утиски, пов'язані зі 100-річним ювілеєм Т. Шевченка. На розгляд Центрального комітету з іноземної цензури надійшла розвідка Б. Лепкого «Про Шевченків “Кобзар”» (Львів, 1914), підготовлена до ювілею поета. За результатом розгляду працю було заборонено як таку, що «збуджує у малоросів ненависть до великоросів» [8, с. 157]. Комітет також розглянув і заборонив збірку творів Т. Шевченка «Історичні поеми» (Коломия, 1914) зі вступною статтею і примітками Д. Николишина. У цій книзі цензорів не сподобалася вступна стаття, автор якої наголошував, що «фатальні помилки Хмельницького довели Україну до московського рабства», що «підступна Москва вкрала у народу всі надбання культури і прибрала Україну з історичної карти Європи» та ін. [8, с. 125]. До спецфонду потрапило друге доповнене видання цієї збірки (Коломия, 1921). Того ж року санкт-петербурзьким Комітетом у справах друку було накладено арешт на розвідку М. Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціалізм» (Київ, 1914). Причиною заборони книги стало те, що «Драгоманов інтерпретує найбільш різку частину злочинного вірша Шевченка “Сон”, де Кобзар уже прямо виступає проти московсько-петербурзьких царів... Комітет вважає, що в цитаті з вірша міститься зухвала неповага до верховної влади». Згідно з цим, Комітет ухвалив постанову: накласти на видання арешт та знищити книгу, а також притягти до відповідальності видавця на підставі ст. 128 та п.п. 1, 2, 6 ст. 129 Кримінального кодексу 1903 р. [8, с. 118—119].

Аналізуючи матеріали збірника документів «Список репресованої літератури: заборонені видання 1920—30-х років», з'ясовано причини вилучення деяких виявлених репресованих видань шевченкіани, що потрапили свого часу до списків заборонених книг Головліту УРСР. До одного списку забороненої «буржуазно-націоналістичної літератури» потрапили шевченкознавчі студії репресованих літературознавців, яких оголосили «ворогами народу», а саме: С. Єфремова «Тарас Шевченко. Життя його та діла» (Київ, 1908; 3-тє вид. Київ, 1917), Б. Навроцького «Гайдамаки Т.Г. Шевченка: джерела, стиль, композиція» (Київ, 1928), М. Плевака «Шевченко й критика» (Харків, 1924) [11, с. 111—112]. У висновках Головліту УРСР зазначено: «всі книжки нижчезазначених авторів, перелічених в цьому списку, так і ті, що не увійшли в цей перелік, являються шкідливими, націоналістичними, не

мають ніякої цінності», «треба всю літературу згаданих авторів, за всі роки видання, всіма мовами вилучити». Зважаючи на те, що всі книжки згаданих авторів підлягали вилученню, зокрема й ті, що не увійшли до списку, до спецфонду потрапили також інші видання зазначених літературознавців: розвідки С. Єфремова «Невідомі рядки Шевченка» (Шевченко. Річник 1. [б. м.], 1928), «Поет і плантатор» (Київ, 1925), «Шевченкова могила» (Київ, 1919) та збірник його статей «Шевченко» (Київ, 1914); розвідка Б. Навроцького «Деякі композиційні особливості “Гайдамаків”» ([б. м.], 1928). До окремого списку потрапило дослідження літературознавця В. Коряка «Боротьба за Шевченка» (Харків, 1925) [11, с. 60]. Його було визнано «ворогом народу», а твори затверджено до вилучення як такі, що «за змістом націоналістичні, шкідливі» і «не мають ніякої цінності». Під заборону потрапило видання «Нелегальні відозви з нагоди 1925 Шевченківських роковин» (Київ, 1925) за редакцією О. Гермайзе [11, с. 161]. У примітках до списку зазначено причину вилучення — «вступна стаття ворога Гермайзе О.Ю. на с. 1—38». Книгу було віднесено до переліку збірників, які, за визначенням Головліту УРСР, «треба списати в макулатуру, як застарілі і що потребують виправлення тому, що вони мають цитати, портрети і окремі уривки з творів ворогів народу». Серед інших заборонених видань — праця Г. Дем'янова «Тарас Шевченко в Нижньому Новгороді» зі вступною статтю Л. Рублевської (Харків, Київ, 1931) [11, с. 348]. У примітках до списку Головліту УРСР зазначено: «На с. 4 є підпис ворога народу Пилипенко С. Спогади Дем'янова про Т.Г. Шевченко, ніяк не можуть придатися як документ. На с. 15 є така фраза: “Тепер цей «Шевченків домок» править за жіночу вбиральню”». Книга потрапила до переліку окремих книжок «зі статтями, промовами, уривками доповідей, цитатами ворогів народу, з їх вихваланням та портретами», які, за висновками Головліту УРСР, «крім того, що засмічені різними “творами” ворогів народу» є «застарілі, малоцінні, шкідливі», тому запропоновано було всі ці книжки списати в макулатуру по книготорговельній мережі та бібліотеках.

Окремі примірники видань зі сформованого переліку репресованої шевченкіани, маючи індивідуальні особливості, є унікальними документальними пам'ятками національного культурного надбання та цінними екземплярами колекції. На деяких з них виявлені автографи, власницькі знаки (штемпельні екслібриси), штампи, помітки, зроблені бібліотечними працівниками олівцем, які містять інформацію щодо причин вилучення (наприклад: «оккуп. изд.», «не советское изд.», «приказ №...» та ін.). До примірників видань з автографами належать: збірник поезій на пошану пам'яті Т. Шевченка «Вінок Т. Шевченкові» (Одеса, 1912) з дарчим написом «Вельми шановному Дмитру Івановичу Яворницькому од М. Комарова. Одеса. 1913 р. 21 лютого»; збірник статей репресованого літературознавця О. Дорошкевича «Етюди з шевченкознавства» (Харків, Київ, 1930) з дарчим написом автора «Дорогому П.Г. Тичині від автора»; збірка шевченкознавчих

статей «Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814—1914)» (Київ, 1915) з автографами «І. Каманін», «Записки Наукового Українського Товариства в Києві. Книга XV» історика-архівіста І. Каманіна; розвідка визнаного «ворогом народу» літературознавця М. Могилянського «Шевченкові роковини 1916 року (26 лютого)» (Чернігів, 1916) з дарчим написом автора «[нрзб.] М.М. Могульському з поважанням»; розвідка історика і громадського діяча, який зазнав переслідувань з боку тоталітарного режиму, О. Оглоблина «Шевченко і його епоха» (Київ, 1939) з дарчим написом автора «Шановному Сергію Миколайовичу Белоусову на знак щирої поваги. Автор 25/V 1939». До спецфонду потрапили примірники видань шевченкіани з власницьким знаком вінницького колекціонера Д. Рудченка, який у 1925 р. передав частину свого книжкового зібрання до НБУВ. Серед виявлених книг, що містять на титульному аркуші штемпельний екслібрис «Дан. Рудченко №...», наявні такі: розвідка священника К. Ванькевича «Оборонець скривджених» (2-ге вид., Проскурів, 1917) — «Дан. Рудченко № 684»; розвідка репресованого письменника і правознавця Ф. Коковського «Оповідання про Тараса Шевченка» (Чернівці, 1909) — «Дан. Рудченко № 812»; альбом репродукцій «Шевченко как живописец и гравер» (Київ, 1914) — «Дан. Рудченко № 685». Колекційний номер на кожному штемпельному екслібрисі зазначено рукою.

Наукова новизна. Вперше до наукового обігу введено заборонені радянською цензурою видання творів Т. Шевченка та праць про нього переважно репресованих діячів літератури і науки з колишнього спецфонду НБУВ. Здійснено комплексний аналіз забороненої літератури, досліджено окремі примірники видань.

Висновки. Наслідком цензурної політики радянської влади стало знищення або переміщення до спецфондів, утворених при бібліотечних закладах, значної частини друкованих видань, що з ідеологічних причин не відповідали існуючим догмам. Згідно з інструкціями деякі вилучені книги знищували на місці зі складанням акта й опису літератури, кілька екземплярів (не більше двох) книг і брошур залишали у спецвідділах бібліотек для потреб науково-дослідницької роботи. Найбільших масштабів вилучення видань з різних типів бібліотек набуло в період масових репресій. У цей час відбулось «очищення» бібліотечних фондів від «буржуазно-націоналістичної» літератури, зокрема праць новоявлених «ворогів народу» та літератури, в якій згадувались їхні імена, зарубіжних видань та матеріалів окупаційного періоду. У такий спосіб під виглядом вилучення «шкідливої» та «застарілої» літератури державно-партійні органи, з метою недопущення інакодумства, боролися з працями політичних та ідейних супротивників. Під ідеологічним наглядом, як за часів царської, так і радянської цензури, перебувала творчість класиків літератури, в тому числі творчий доробок ключової постаті українського національного відродження — Т. Шевченка. Твори письменника практично не вилучалися, однак підлягали цензуру-

ванню — здійснювалося вирізання «неугодних» фрагментів із творів, заборонявся друк окремих творів. Аналіз матеріалів колишнього спецфонду НБУВ свідчить про те, що переважно за радянських часів під заборону потрапляли збірки Шевченкових творів, у підготовці яких брали участь так звані «вороги народу». Вилученню з обігу підлягали видання творів з редакційними правками, вступними статтями (передмовами), коментарями та ілюстраціями «неблагонадійних» осіб. Переслідувань зазнали окремо видані наукові розвідки та збірники наукових розвідок, присвячені життю і творчості Т. Шевченка, а також колективні збірки творів, видані на пошану його пам'яті, авторами яких були репресовані діячі літератури і науки. Саме ці видання становлять основну частину зібрання репресованої шевченкіани, що сформувався за роки існування спецфонду бібліотеки. Підсумовуючи, можна зазначити, що цензура завдала непоправної шкоди інтелектуальному й духовному розвитку нації, зробивши недоступною для кількох поколінь значну частину творів вітчизняних та зарубіжних діячів культури, науки і мистецтва. Своєю чергою, спецфонди бібліотек відіграли ключову роль у збереженні книжкових пам'яток, рідкісних дореволюційних та пореволюційних видань, дослідження яких залишається актуальним завданням для сучасної наукової спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бородін В.С. Т.Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи. 1840—1862 роки. Київ : Наук. думка, 1969. 164 с.
2. Бородін В.С. Цензурні переслідування творів Т. Г. Шевченка // Шевченківський словник : у 2 т. Київ : Головна редакція УРЕ, 1978. Т. 2. С. 330—332.
3. **Вощенко О.М. Оприлюднення матеріалів спецфондів у форматі електронних колекцій** (на прикладі розробки е-колекції «Репресована література» в е-бібліотеці «Україніка» Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 28. С. 421—436. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2022_28_25
4. Дашкевич Я.Р. Переслідування творів Т.Г. Шевченка в Австро-Угорській імперії та буржуазній Польщі // Шевченківський словник : у 2 т. Київ : Головна редакція УРЕ, 1978. Т. 2. С. 97.
5. Дзира О.І. Розсекречення фонду спеціального зберігання Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського АН УРСР: передумови та наслідки // Архіви України. 2023. № 1 (334). С. 86—95. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/185>
6. Макар Г.Ю. Шевченкове слово під цензурою в кінці XIX — на початку XX ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». Ужгород : Говерла, 2014. Вип. 1. С. 333—340.
7. Надточій О.Л. Видання «Кобзаря» Тараса Шевченка в умовах заборон російської цензури (початок XX ст.) // Друкарство. 2003. № 2. С. 88—91.
8. Надточій О.Л. Російська цензура і видання творів Тараса Шевченка (1861—1916 рр.): дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2004. 226 с.

9. Надточій О.Л. Російська цензура і видання творів Тараса Шевченка (1861—1916 рр.). Черкаси : Брама, 2006. 220 с.
10. Очеретянко В.І. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20—30-ті роки // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. 1999. № 1/2. С. 128—141.
11. Список репресованої літератури : документи і матеріали / упоряд. С.І. Білокінь. Київ : Українські пропілеї. 2018. 520 с.
12. **Тарас Шевченко і царська цензура : збірник документів / НАН України, Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка [та ін.] ; упоряд. І. Ковальов ; підгот. тексту, ст. І. Брижницької ; наук. ред. О. Федорук.** Київ : Критика, 2015. 334 с.
13. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР—УРСР (1917—1990 рр.) : [монографія] / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. Київ : Парламентське видавництво, 2009. 350 с.
14. Федотова О.О., Шаповал Ю.І. Тарас Шевченко й радянська цензура // Український історичний журнал. 2014. № 2. С. 70—86. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/87391024.pdf>

Отримано 28 жовтня 2024 р.

REFERENCES

1. Borodin V.S. T.H. Shevchenko i tsarska tsezura. Doslidzhennia ta dokumenty. 1840—1862 roky [T.H. Shevchenko and Tsarist Censorship. Research and Documents. 1840—1862 years]. Kyiv, 1969. 164 p. [In Ukrainian].
2. Borodin V.S. Tsenzurni peresliduvannia tvoriv T.H. Shevchenka [Censorship Persecution of T. G. Shevchenko's Writings]. *Shevchenkivskiy slovnyk* : u 2 t. [Shevchenko Dictionary : in 2 vols]. Kyiv, 1978. Vol. 2, pp. 330—332. [In Ukrainian].
3. Voshchenko O.M. Opryliudnennia materialiv spetsfondiv u formati elektronnykh kolektsii (na prykladi rozrobky e-kolektsii “Represovana literatura” v e-bibliotetsi “Ukrainika” Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho) [Publication of Materials from Book Special Fonds in Format of E-Collections (on example of e-collection “Repressed Literature” in e-library “Ukrainica” of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2022. Iss. 28, pp. 421—436. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2022_28_25 [In Ukrainian].
4. Dashkevych Ya.R. Peresliduvannia tvoriv T.H. Shevchenka v Avstro-Uhorskii imperii ta burzhuznii Polshchi [Persecution of T. H. Shevchenko's Writings in the Austro-Hungarian Empire and Bourgeois Poland]. *Shevchenkivskiy slovnyk* : u 2 t. [Shevchenko Dictionary : in 2 vols]. Kyiv, 1978. Vol. 2, p. 97. [In Ukrainian].
5. Dzyra O.I. Rozsekrechennia fondu spetsialnogo zberihannia Tsentralnoi naukovoï biblioteki im. V.I. Vernadskoho AN URSSR: peredumovy ta naslidky [Declassification of the Special Storage Fond of the V.I. Vernadskyi Central Scientific Library Academy of Sciences of the USSR: Background and Consequences]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2023. No. 1 (334), pp. 86—95. Retrieved from: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/185> [In Ukrainian].
6. Makar H.Yu. Shevchenkove slovo pid tsenzuroiu v kintsi XIX — na pochatku XX st. [Censorial of T. Shevchenko's Texts in the late 19th — early 20th century]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia “Filolohiia. Sotsialni komunikatsii”* [Scientific Bulletin of Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia “Filolohiia. Sotsialni komunikatsii”]

- letin of Uzhhorod University. Series “Philology. Social Communications”. Uzhhorod, 2014. Iss. 1, pp. 333—340. [In Ukrainian].
7. Nadtochii O.L. Vydannia “Kobzaria” Tarasa Shevchenka v umovakh zaboron rosiiskoi tsenzury (pochatok XX st.) [The Publication of Taras Shevchenko’s “Kobzar” Under the Ban of Russian Censorship (early 20th century)]. *Drukarstvo* [Typography]. 2003. No. 2, pp. 88—91. [In Ukrainian].
  8. Nadtochii O.L. Rosiiska tsenzura i vydannia tvoriv Tarasa Shevchenka (1861—1916 rr.) [The Russian Censorship and Publication of Taras Shevchenko’s Writings (1861—1916)] (Candidate’s thesis). Kyiv, 2004. 226 p. [In Ukrainian].
  9. Nadtochii O.L. Rosiiska tsenzura i vydannia tvoriv Tarasa Shevchenka (1861—1916 rr.) [The Russian Censorship and Publication of Taras Shevchenko’s Writings (1861—1916)]. Cherkasy, 2006. 220 p. [In Ukrainian].
  10. Ocheretianko V.I. Zahratovani knyhy. Vstanovlennia partiino-derzhavnogo kontroliu nad vydanniam, rozpovsiudzhenniam ta vykorystanniam literatury v Ukraini u 20—30-ti roky [Locked Books. The establishment of party-state control over the publication, distribution, and use of literature in Ukraine in the 1920s and 1930s]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB* [From archives of VUChK—GPU—NKVD—KGB]. 1999. No. 1/2, pp. 128—141. [In Ukrainian].
  11. Spysok represovanoi literatury: dokumenty i materialy [List of Repressed Literature: Documents and Materials] / S.I. Bilokin (Comp.). Kyiv, 2018. 520 p. [In Ukrainian].
  12. Taras Shevchenko i tsarska tsenzura: zbirnyk dokumentiv [Taras Shevchenko and Tsarist Censorship: Documents] / NAS of Ukraine, T.H. Shevchenko Institute of Literature [and others] ; I. Kovalev, I. Bryzhitska, O. Fedoruk (Eds.). Kyiv, 2015. 334 p. [In Ukrainian].
  13. Fedotova O.O. Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USRR—URSР (1917—1990 rr.) [Political Censorship of Printed Publications in the USSR (1917—1990)]: monohrafiia / NAS of Ukraine, I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies. Kyiv, 2009. 350 p. [In Ukrainian].
  14. Fedotova O.O., Shapoval Yu.I. Taras Shevchenko iadianska tsenzura [Taras Shevchenko and Soviet Censorship]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2014. No. 2, pp. 70—86. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/87391024.pdf> [In Ukrainian].

Received on October 28, 2024

Iryna Danylchenko

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-5778-4999

E-mail: danylchenkoiv@nbuv.gov.ua

REPRESSED SHEVCHENKIANA (ACCORDING TO MATERIALS OF FORMER SPECIAL FOND OF V.I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE)

The purpose of the work is to present the results of the research of repressed publications of Shevchenkiana, which were withdrawn from general circulation and transferred to the special storage department (special fond) of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine in the Soviet period. The **methodology** is based on the application of historical, source science, chronological and bibliographic research methods, the combination of which allowed to

generalize the obtained results thanks to the analysis and synthesis of obtained information. **Scientific novelty.** For the first time, the censorship-prohibited publications of the writings of famous poet, artist and thinker Taras Shevchenko (1814—1861) and studies about him by mostly repressed figures of literature and science, which were included in the special fond of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine during Soviet times, were discovered and analyzed. The reasons for the withdrawal of repressed literature were considered and an attempt was made to analyze censorship bans on some of the identified publications. Some copies of publications with autographs, proprietary marks, and other individual features of exceptional historical, scientific, and cultural value are introduced into scientific circulation. **Conclusions.** In the early 1990s, the library fonds for special storage were officially abolished, which allowed a whole constellation of scientists to freely participate in the study of the previously inaccessible documentary base formed during Soviet times. On the basis of the research of documents of the collection of rehabilitated literature, formed from the materials of the former special fond at the scientific library, 81 publications prohibited by the Soviet censorship (89 copies) dedicated to Taras Shevchenko were discovered and analyzed. The study of declassified printed publications of Shevchenkiana makes it possible to get a general idea of censorship policy of the Soviet authorities regarding of the publications of Taras Shevchenko's writings and studies about him, and to partially reproduce the system of censorship in Ukraine at that time. The publication of previously hidden literature will contribute to the objective reproduction of social and political processes in Ukraine during the era of totalitarianism and will become an important basis for the study of the history of Soviet censorship for modern researchers (historians, literary scholars, librarians).

Key words: Taras Shevchenko, special fond, V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Soviet censorship, publications.